

- **Alan VERSKIN**, *Islamic Law and the Crisis of the Reconquista - The Debate on the Status of Muslim Communities in Christendom*, Brill Publisher, 1. Baskı, Leiden 2015, 202 s.

Değerlendiren: Tuğrul KÜTÜKCÜ*

Endülüs, 711 yılında Tarık b.Ziyad'ın önderliğinde Müslümanların girişine, daha sonra ise 718 yılında başlatılan ve yaklaşık sekiz asır devam edecek olan Hristiyanların Reconquistasına (Endülüs'ü Müslümanlardan geri alma çabası) şahit olmuştur.¹ Bu uzun dönemi siyasi açıdan ele alan birçok eser ve çalışma yapılmıştır. Ancak bu dönem ve bu coğrafyaya dair teşekkül etmiş fıkhi birikimi inceleyen çalışmalar, siyasi çalışmalara nazaran genellikle nakıs kalmıştır. Verskin'in bu eseri, Endülüs'te hakim olan Maliki mezhebine mensup fakihlerin Reconquista sürecini sosyal ve siyasi realiteyi göz önünde bulundurarak nasıl değerlendirdiklerini ele almaktadır. Müellif bu değerlendirme sürecinde hem ilk dönem Maliki fikhini hem de Reconquista öncesi fakihlerin konuya dair görüşlerini incelemiş ve Maliki mezhebini bir bütün olarak göz önünde bulundurmuştur. Yazar, Reconquista'dan yüzyıllar sonra meydana gelen ve Fransızlar'ın Mağrib'i işgal etmesiyle tekrar başlayan tartışmaları da ele almıştır. Dolayısıyla bu kitabın literatürdeki önemli bir eksiği doldurduğunu söylemek mümkündür.

Kitap hakkında bilgi vermeden önce, yazarın kitaptaki ana iddiasından bahsetmek yerinde olacaktır. Kitap boyunca yazarın temel iddiası şudur: İslam hukuku bir mezhep içerisindeki gelenek ve sistematik sürdürülerek; zaman, mekan ve şartların değişmesine cevap verebilecek kabiliyettedir. Yazar bu iddiasını, Maliki mezhebine mensup fakihlerin Reconquista sürecini; zaman ve mekanı dikkate alarak, sosyal ve siyasi hadiseleri de isabetli bir biçimde okuyarak nasıl karşıladıklarını ve çözüm sunduklarını göstererek güçlü bir biçimde delillendirmektedir.

Kitap uzun bir giriş, dört bölüm ve tercümeden oluşan 2 ekten oluşmaktadır.

Giriş bölümünün başlangıcında Mağrib ve İber yarımadasında hakim olan Maliki mezhebinin, Reconquista'nın politik, teolojik ve pratik problemlerine karşı bir çözüm olarak nasıl bir yol ve yöntem izlediğinin araştırılacağını belirten müellif, bu araştırma sonucunda Müslümanların değişen ihtiyaçlara cevap olarak dini kavram ve tecrübelerin tekrar tekrar nasıl yorumlandığını ve düşünüldüğünü gösterme-

* Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Lisans Öğrencisi, tugrulkutucu@hotmail.com

1 Mehmet Özdemir, "Endülüs", TDV İslam Ansiklopedisi, c.11, 231.

yi amaçladığını ifade etmektedir. Sünni fıkıh ekolünün -Bizanslılar veya Haçlılar tarafından ele geçirilen İslam toprakları örneğinde olduğu gibi- gayr-i Müslim idaresi altında yaşayan Müslümanların problemlerine ilişkin kitaplarında çok yer ayırmadığını belirten müellif, bunun en büyük istisnasının ise Maliki fakihlerinin Reconquista'ya dair geniş ilgileri olduğunu söylemektedir. (s.2)

Reconquista'ya giden tarihi süreci de kısaca ele alan yazar, on üç ve on dördüncü yüzyıllarda İber Yarımadası'ndaki Hristiyan idarecilerin; İslam Devletlerinden aldıkları topraklarda yaşayan Müslümanlara karşı, depopulasyon endişesi ve bundan doğan sömürge zorluğundan dolayı oldukça hoşgörülü olduğunu ve iyi davrandığını belirtmektedir. Bu devrin "Müdeccenler Devri" olduğunu ifade eden yazar, Hristiyanların çoğalmasıyla birlikte depopulasyon riskinin de ortadan kalktığını ve böylece Müslümanların ya göç etmeye ya da Hristiyan olmaya zorlandığını "Moriskolar" devrinin başladığını söylemektedir.(s.3-6)

Fakihlerin Müdeccenler hakkındaki görüşlerinin, onların genel olarak Müslüman-Hristiyan ilişkilerine bakışları bağlamında okunması gerektiğini ifade eden yazar, çoğu fakihin Müdeccenlere karşı olumsuz bakış açısının da, Hristiyan topraklarda yaşayan Müslümanların isteyerek veya istemeyerek Hristiyanlar'a yaptığı ekonomik, sosyal ve bazen de askeri yardımların göz önüne alınarak değerlendirilmesiyle meselenin daha iyi anlaşılacağını düşünmektedir.(s.6-7)

Yazar, meşhur Maliki fakih Venşerîsî'nin (ö.914/1508) Müdeccenler hakkında verdiği olumsuz fetvalara dair modern dönem araştırmacılarının değerlendirmelerini de ele almaktadır. Yazara göre Venşerîsî her ne kadar etkili bir fakih olsa da, muhtelif sebeplerden dolayı Müdeccenler hakkında verdiği fetvaların etkisini tam olarak tespit etmek imkansızdır. Bu sebeplerin başında Venşerîsî'nin Müdeccenler'e dair verdiği fetvaların, Müdeccen döneminin sonuna doğru olduğunu ve verdiği fetvaların uygulanmasının yalnızca sınırlı bir zamana sıkıştığını ifade eden yazar, Müdeccenlerin göç edip etmemeye dair kararlarında Venşerîsî'nin fetvalarının etkili olma ihtimali bulunduğunu, lakin bu bulguyu destekleyen veya reddeden bir delile de sahip olmadığını kanaatindedir. (s.11) Venşerîsî'nin Müdeccenler'e karşı olumsuz biçimde vermiş olduğu iki fetvayı da aktaran yazar, bu fetvalar hakkında modern dönem araştırmacılarının yaptığı çok farklı ve yer yer birbirine zıt yorumlara da dikkat çekmektedir. Yazara göre Venşerîsî'nin bu konu üzerine verdiği fetvalar çok kısa olduğundan dolayı, onun hakkında yapılan yorumları uzlaştırmak mümkün değildir. Ancak Venşerîsî'nin hukuki argümanının doğasını ve yazdığı hukuki gelenekle ilişkisini anlamaya çalışarak fetvaları hakkında hatırı sayılır bir kavrayış da elde etmek mümkündür. (s.18-24)

Müellif, fakihlerin Müdeccenlere bakışındaki hukuki konumlarını anlamada, geniş kaynakları ve yalnızca fetvaları değil aynı zamanda muhtelif hukuki metin türlerini de incelediğinden dolayı daha önce bu konudaki yaklaşımlardan farklı bir yerde olduğunu belirtmektedir. Buna ek olarak yazar, hukuku, incelemesini yaptığı bölgenin entelektüel akımlarının genel bağlamına yerleştirmek için analizlerini zaman zaman hukuk metinlerinin ötesine genişlettiğini de ifade etmiştir. Yazara göre bir kişi “bu daha geniş bakış açısıyla, hukuki metinler ile sosyal gerçeklik arasındaki ilişkiyi daha iyi tasvir edebilecek ve İslam hukukunun Reconquista’nın ortaya çıkardığı krize cevap verirken hangi yollarla geliştiğini daha iyi anlayabilecektir.” (s.24-25)

Kitabında yer alan konu itibarıyla fetvalara çok sık yer veren yazar, giriş bölümünün sonunda fetvanın İslam toplumları için ne ifade ettiği ve İslam hukukundaki yeri hakkında da bir takım değerlendirmeler yapmaktadır. Müftünün ve fetvanın rolünü, gerçek hayattan kopuk ve fıkıh kitaplarındaki içeriklerin yaşanılan zaman ve mekana uydurulması olarak gören Louis Gardet, Kevin Reinhart gibi yazarların görüşlerini aktaran yazar, bu görüşlere karşı müftünün ve fetvanın fonksiyonunu; İslam hukukunun dinamizmi, değişmeye açık oluşu ve hayata aktarılmasına delil olarak gören David Powers’ın fikirlerine de değinmekte ve bu yazarın görüşlerine katıldığını ifade etmektedir. Bundan dolayı yazara göre “fetva, fakihlerin Reconquista’nın ortaya çıkardığı zorluklara cevap olarak geliştirdikleri İslam hukukunun yeni yönlerini yazmaları için doğal bir alandı.” (s.26-28)

“Ortaçağ İber Yarımadası ve Mağrib’de Hicret Kavramı” isimli birinci bölümde müellif, öncelikle Maliki mezhebi öncesi ilk dönem İslam toplumunda hicret olgusunu tarihi ve sosyal açıdan kısaca ele almaktadır. Daha sonra erken dönem Endülüs ve Mağrib Maliki hukukçularının, Sünni hukukçuların çoğunluğuyla uyumlu bir şekilde “hicret” teriminden bahsetmediğini ifade eden müellif, bu kavrama Murabıtlar dönemine kadar atıf yapan fakihlerin bulunmadığını belirtmekte ve söz konusu kavramın Muvahhidler döneminde çok yaygın hale gelmesinde etkili olan saikleri sorgulamaktadır. Yazara göre bu kavramın Sünni literatürüne girişi Şii kaynaklar aracılığıyla olmuş ve “hicret geleneği” 3/10. asırda Mağrib havzasında Şii-İsmaili bir hanedanlık olan Fatimilerin siyasi kontrollerinin genişlemesiyle birlikte “yaşayan bir gelenek” olarak geniş bir kullanım alanı kazanmıştır. (s.34-35)

Yazara göre Murabıtların manevi babası olarak isimlendirilen Yâsin el-Cezûlî (ö.451/1059) ve Muvahhidler’in kurucu ismi olan İbn Tümert’in (ö. 524/1130) bu kavram üzerinden devleti inşa etme girişimleri, hicret fikrinin Sünni havzaya girişi olarak kabul edilebilirse de Muvahhid hareketinin istikrar kazanmasıyla birlikte bu

terimin kullanımı tekrar kesintiye uğramıştır. Maliki mezhebinde hicret yükümlüğünün hala yürürlükte olan bir kavram olduğu fikri ilk defa İbn Rüşd el-Cedd (ö.520/1126) ve İbnü'l-Arabî (ö.543/1148) gibi geç dönem Murabıt fakihlerinin çalışmalarında ortaya çıkmıştır. Yazara göre bu fakihlerin hicret konusunu ele almaları dahi o dönem hicret kavramının yaygınlaşmasını sağlayamamıştır. Zira bu terim, Muvahhidler döneminde İslam topraklarının Hristiyanlar tarafından istilaya uğramasıyla birlikte yaygınlık kazanacaktır. Yazar bunun en büyük sebebinin, Muvahhidler döneminde Müslüman bölgelerin Hristiyan istilasına uğramasıyla birlikte siyasi bir istikrarsızlığın meydana geldiğini ve hicret meselesinin Müslüman fakihler tarafından bir savunma stratejisi olarak düşünölmeye başladığını ifade etmektedir. (s.38)

Yazara göre “hicret” terimin Maliki literatüründe yaygınlık kazanma süreci ise doğrudan ”metin” denilen esas hukuki metinler aracılığıyla olmamış; daha ziyade tefsir, şerh ve fetva literatürüyle olmuştur. Bunun sebebi ise fakihlerin bu konuyu metin denilen eserlerde ele almasının, daha sonra bunların genel bir kaide gibi sunulmasına yol açacağına dair taşıdıkları endişedir. (s.40) Yazarın buradaki tespiti oldukça yerindedir. Zira muhtasar ve metin kitaplarının genellikle mezhebin kurallarını ve bunların uygulamalarını örnekleyen temsili vakaları sunduğu² düşünöldüğünde, hicret kavramının diğer türlerde ele alınmasının uygunluğu ortaya çıkmaktadır.

Yazar daha sonra Maliki fakihlerin fetva türündeki eserlerinde hicret konusuna ilişkin yaptıkları açıklamaları incelemektedir. Özellikle Mağribli Maliki fakihlerle Mısır havzasındaki Maliki fakihlerin hicret kavramına yüklediklerini anlama dikkat çeken yazar, Mağrib'deki Maliki fakihlerin; Hristiyanlarla girilen mücadeleler ve kaybedilen topraklar sonucunda buldukları şartlar gereği hicrete sık vurgu yaptıkları ve onun hala yürürlükte olan bir kavram olduğuna ve Müslüman bir bireyin Dârülharp'te yaşamaması gerektiğini vurgularken, Mısır'daki Maliki fakihlerin ise tıpkı diğer Sünni mezheplerdeki gibi azınlık grupların devletin aleyhinde kullanma ihtimalleri bulunan hicret kavramını oldukça kısıtlı bir alanda kullandıklarını ifade etmektedir.

“Maliki Mezhebine Göre Müdeccen Dini Liderlerinin Statüsü” isimli ikinci bölümde müellif, Müdeccen ulemanın, geniş halk kesiminin aksine genellikle göç etme imkanının bulunduğunu ve bundan dolayı da burada ikamet etmeye devam eden ulemanın konumunun normal Müslüman bireyden farklı olduğuna dikkat

2 Mohammad Fadel, *The Social Logic of Taqlid and the Rise of The Mukhtasar*, 232.

çekmektedir. Ayrıca ulemanın burada yaşayan insanlar üzerindeki dini ve içtimai etkisi de göz önüne alındığında mesele farklı bir boyuta taşınmaktadır. Zira yazara da belirttiği gibi “ulema olmazsa, Müdeccenlerin dini hayatlarıyla ilgilenecek, cemaatlerini düzenleyecek ve kendileriyle Hristiyan otoriteler arasında aracılık yapacak kimse olmayacaktı.” (s.62-63)

Yazara göre ulemanın bu önemli konumunu göz önüne alan modern araştırmacılar, Maliki fakihlerin Müdeccen ulema hakkında verdikleri olumsuz fetvaları bağınaz ve insani duygulardan yoksun olarak tasvir etmişlerdir. Ancak Verskin'in görüşü, modern araştırmacılarından büyük oranda ayrılmaktadır. Zira Verskin, Maliki fakihlerin verdikleri fetvaların sosyal hayatın gerçekleriyle uyumlu ve pragmatik bir endişe taşıdığı kanaatinde ve bölümün ilerleyen kısımlarında bu iddiasını da delillendirmeye başlamaktadır.

Meseleyi kronolojik bir şekilde ele alarak başlayan yazar, 14. yüzyıldan önce yaşayan Maliki fakihlerin, Dârülharp'te ikamet eden ulemaya bakışını sorgulamaktadır. Yazara göre bu konu her ne kadar 14.yy'dan önce çok yaygın bir fenomen olmasa da, hem Kayıranlı fakih Kâbisi'nin (ö. 403/1012) yerli Afrika dinleri arasında yaşayan birtakım Müslüman gruplarının liderlerinin meşruiyetine dair hem de Mâzerî'nin (ö. 536/1141) Sicilya kadıları ile ilgili vermiş olduğu olumlu fetvalar dikkat çekmektedir. Ancak Muvahhidlerin düşüşüyle birlikte Maliki fakihlerin Müdeccen ulemaya karşı tavırlarında çok ciddi bir değişim gerçekleştiğini belirten yazar; Yahya İbn Râbi (ö.719/1319), İbn Bartâl gibi Maliki fakihlerin, Müdeccen ulemanın Hristiyan topraklarda yaşamasına dair olumsuz fetva veren ilk alimler olduğunu ifade etmektedir. Daha sonraki Maliki alimler de aynı tutumu sürdürmüştür. Müdeccen ulemanın durumunu nispeten daha detaylı bir şekilde ele alan fakihlerden olan Mevvâk (ö. 897/1492) ve Venşerîsî ise, Müdeccen ulemaya karşı olan tutumu daha da sertleştirmişler ve Hristiyan bölgelerinde yaşayan fakihlerin/kadıların bir meşruiyetinin bulunmadığı ve kesin bir surette bu topraklardan çıkmaları gerektiğini düşünmektedirler.

Yazar bu bölümde, modern araştırmacıların Maliki fakihlerin Müdeccen ulemaya dair verdikleri fetvaları anlamakta güçlük çektiklerinden dolayı, Müdeccen halkı kurban, bu fetvaları veren Maliki fakihleri de empatiden yoksun olarak gördüğünü vurgulamaktadır. Yazar modern dönemde yapılan bu şekildeki yorumlara katılmamakta ve bu görüşleri ciddi bir tenkide tabi tutmaktadır. Zira yazara göre, Hristiyanların İslam topraklarını hızlı bir şekilde ele geçirmeye başlaması ve bu olayların Müslümanlar açısından ciddi bir risk faktörü haline gelmesi, fakihlerin Müdeccen ulema hakkında verdikleri olumsuz fetvaların temel zeminini oluştur-

maktadır. Yazar bu görüşünü tarihi verilerle de başarılı bir şekilde delillendirmiştir. Müdeccen halkın bir süre sonra Hristiyan Devletlerin askeri birliklerine katılıp Müslümanlara karşı savaşması, bu devletlere ekonomik anlamda ciddi katkı sağlaması -öyle ki Müdeccenler için “royal treasures/kraliyet hazinesi” ifadesi dahi kullanılır olmuştur- ve Hristiyan idarecilerin ele geçirdikleri toprakları daha rahat yönetmelerine katkıda bulunduğu, yazarın iddiasını temellendirmede kullandığı delillerdendir. Müdeccenlerin, Hristiyanların Müslümanlara karşı yaptıkları savaşlarda gösterdikleri sadakat ve yardım karşılığında bu devletlerde memur olarak işe başlamakla ödüllendirilmeleri ise çok sık görülen bir hadise olmuştur. Ayrıca Müdeccenler, burada ciddi bir asimileye uğramışlar ve kimliklerini kaybederek Hristiyanlaşma sürecine de girmişlerdir. Müdeccen ulema ise burada yaşayan Müslüman halkın, Hristiyan Devletine ve dinine asimilesini - isteyerek veyahut istemeyerek - kolaylaştırmıştır. Müdeccen ulema ve kadılar, Müslümanların devlete bağlılığını sürdürmelerine ve ekonomik olarak vergilerini ifa etmelerine de yardımcı olmuşlardır. Dolayısıyla onlar, düzenin sürdürülmesine ciddi anlamda katkıda bulunmuşlardır. (s.68-80) Dolayısıyla yazara göre Maliki fakihlerin 14.yy'dan önce mezhep içerisinde var olan görüşleri sürdürmeleri mümkün değildi. Bu sebeple fakihler içerisinde buldukları kriz dönemini çok iyi tahlil etmişler ve fetvalarını da bu çerçevede dahilinde pragmatik bir açıdan vermişlerdir.

“Dârülharp'te Hayat, Aile ve Mülkiyet” isimli üçüncü bölümde yazar, Maliki fıkıh geleneğinde Dârülharp'te yaşayan Müslümanların dokunulmazlığına dair tartışmaların izini sürmektedir. Bu araştırmasını ise kronolojik olarak üç bölümde incelemektedir.

İlk olarak İmam Malik ve talebelerinin bu konuya dair yorumlarında genel prensipler vermek yerine birtakım olaylara dair değerlendirmelerde bulunulduklarını belirten yazar, bu olayları tahlil ederek kendisi birtakım genel prensipler çıkarmaktadır. Yazara göre bu dönemdeki Maliki fakihler; ister Dârülharp'te isterse de Dârülişlâm'da yaşasın, bir Müslüman'ın Dârülharp'te mülkiyet iddiasında bulunamayacağını düşündüklerini belirtmektedir. Dolayısıyla Müslüman bir devletin, Dârülharb'i ele geçirmesi durumunda Müslümanlar'ın buradaki malları da ganimet olarak alınabilecektir. (s. 85) Yazarın mezhep içerisindeki ifadelerden yola çıkarak erken dönem Maliki mezhebine dair çıkardığı kaideler oldukça tutarlı gözükmektedir.

İkinci olarak Reconquista öncesi erken Endülüs ve Mağrib Maliki fakihlerin görüşlerini araştıran yazar, bu dönemdeki fakihlerin İmam Malik ve talebelerinin görüşlerinden ayrılarak farklı bir konuma geçtiklerine dikkat çekmektedir.

Bir takım cüz'i teferruatlar bir tarafa bırakılırsa, bu dönemdeki Maliki fakihlerin Dârülharp'te yaşayan Müslümanlar'ın hayat, mülkiyet ve aile haklarının korunması gerektiğine dair görüşlerini aktaran yazar, mezhep içerisindeki böyle bir değişimin en büyük faktörünün ise savaşlar sebebiyle Müslüman ve Hristiyan devlet sınırlarının sık sık değiştiğini ve birçok Müslüman'ın kendini Hristiyan topraklarında bulduğunu, bundan dolayı da Müslümanlara dokunulmazlık verilmemesi halinde ortaya çıkacak sosyal istikrarsızlığı engelleme düşüncesi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca yazara göre, Müslüman yöneticilerin Dârülharp'te yaşayan yerel Müslüman nüfusa karşı iyi davranması, ileride bu topraklara karşı yapacakları bir fetih girişiminde, buradaki Müslüman halkın desteğini almasına neden olabileceği de bu tür fetvaların verilmesinde ciddi etkili olmaktadır. Dolayısıyla buradaki Müslümanların ailelerinin ve mallarının ganimet olarak alınmasına izin vererek onları yabancılaştırmak fikri stratejik olarak mantıklı gözükmemektedir. (s.88)

Yazar, üçüncü olarak ise Reconquista devrinde Maliki hukuk düşüncesinden bahsetmektedir. İbnü'l-Arabî, İbn Rüşd el-Cedd ve İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi on ikinci yüzyıldaki fakihlerin, Dârülharp'teki Müslümanlar'ın dokunulmazlığı fikrini devam ettirdiğini ve hatta önceki fakihlerin yapmış olduğu birtakım istisnaları da kaldırdıklarını belirten yazar, on beşinci yüzyılın ilk devresine kadar bu görüşün devam ettiğini ifade etmektedir. (s.98) Yazara göre on beşinci yüzyıla gelindiğinde ise İmam Malik ve talebelerinin görüşlerine tekrar dönme ihtiyacı hissedilmiştir. Genel olarak bu asırdaki Maliki fakihler Müdeccenlerin haklarına karşı sert ve olumsuz bir tutum benimsemiş ve İmam Malik'in görüşüne dönerek Müdeccenler'in hayat, aile ve mülkiyet haklarının koruma altında olmadığını belirtmişlerdir. Yazara göre bu fikir değişikliğinin en büyük sebebi ise daha önce de bahsedilen Müdeccenlerin Hristiyan devletlerine yapmış olduğu sosyal ve ekonomik faydadır. (s.103) Ayrıca bu dönemde İslam topraklarının büyük çoğunluğunun Hristiyan devletlerine geçmesi ve geri dönülemez bir tablonun ortaya çıkması da İmam Malik'in fikrine rücu edilmesinin temel sebeplerinden olarak görülebilir. Sonuç olarak yazarın, bu konudaki Maliki fıkıh geleneğini 3 ayrı dönemde incelemesi ve bu dönemlerde mezhep içerisinde meydana gelen fikir değişikliğini sosyal ve siyasal realiteyle bağdaştırması oldukça isabetli gözükmektedir.

Yazar, "19. Asır Mağrib'inde Avrupa Yönetimi ve Reconquista Dönemi Hukukunun Alınışı" isimli son bölümde, Reconquista devrinin tamamlanmasından sonra - Moriskolor ve crypto Müslümanlar hariç - çoğu Müslüman'ın İslam topraklarından yaşamasından dolayı, Hristiyan hakimiyetindeki topraklarda yaşama konusu üzerinde yapılan tartışmaların bitme noktasına geldiğini ifade etmektedir.

1830'da Mağrib'in Fransız işgaline girmesi üzerine tartışmaların yeniden alevlendiğini belirten yazar, bu dönemdeki birçok Maliki fakihin, İslam hukukunun Müslümanların Hristiyan idaresi altında yaşamalarına izin vermediği görüşünü tercih ettiklerini ifade etmektedir. (s.106-7)

Yazar bu bölümde, Fransız sömürmesine karşı direnişin öncülerinden olan Abdülkâdir el-Cezâirî'nin (ö.1300/1883) hicret kavramına ve Hristiyan Fransız idaresi altında yaşayan Müslümanlara bakışını ele almaktadır. Fransız idaresi altındaki Müslümanların, bu devlete siyasi ve ekonomik olarak fayda sağladığını ve Müslüman topraklarına hicret etmesi gerektiğini savunan Cezâirî, buradaki Müslümanların hayat, mülkiyet ve aile haklarından yoksun olduğunu ve bu konuda dokunulmazlıklarının olmadığını düşünmektedir. Yazar, Cezâirî'nin bu konuda Fas Sultanı Abdurrahman'a (1822 - 1859) başvurarak Fezli fakihlerden bir fetva isteğini ve Tasuli (ö.1258/1842), Muhammed İllayş (ö.2399/1882), Abdu'l-Hadi el-Alevî (ö.1271/1855) ve Tilimsânî (ö.1264/1848) gibi dönemin ünlü fakihlerinden aldığı fetvaları da geniş biçimde incelemektedir. Yazar bu dönemdeki fakihlerin konuya yaklaşımlarındaki belirli farklılıklara rağmen, Müslümanların Hristiyan idaresinde yaşamalarına sıcak bakmadıklarını ve bu konuda Reconquista dönemindeki anlayışa döndüklerini ifade etmektedir. (s.108-114)

Cezâirî'nin bu konu üzerine yazdığı risalesini de ayrı bir altbaşlıkta inceleyen yazar, risalede yer alan tutarsızlıkları da eleştirmektedir. (s.118) Yazar, önceleri hicreti ciddi anlamda destekleyen Fas Sultanı Abdurrahman'ın topraklarında yerleşebileceği göçmen sayısının sınırlı olduğunu ve el-Cezâirî'nin ordugahına yapılan göçlerin, Abdurrahman'ın zaten kontrol etmekte zorlandığı devlet dışı bir aktörü güçlendirmesi gibi sebeplerden dolayı hicret olgusunun ve Fransızlara karşı direniş fikrinin azalmasına yol açtığını ifade etmektedir. (s.119-120) Yazar bu konuda, Müslümanların Fransız idaresi altında yaşamasına olumlu bakan Cezayir Müftüsü Muhammed İbn Şehid'in (ö.1255/1839) görüşlerini geniş şekilde tahlil etmektedir. Yazar, Batılı devletler tarafından hamilik alan Faslı Müslümanların durumunu tartışan Vezzânî'ye de ayrı bir başlık açmakta ve onun görüşlerini de tahlil etmektedir. Bölümün sonunda, gayr-i Müslim idaresi altında yaşamaya dair, selefi eğilimler gösteren ve geleneğe bir atıf yapmadan yalnızca Kur'an ve hadise başvurarak yorum yapan Kettânî (ö.1345/1927) ve Hâlid el-Nâsırî'nin (ö.1315/1897) görüşlerine yer verilmektedir.

Yazar kitabın sonunda ek olarak Venşerisi'nin Hristiyan Marbella'daki Müslüman liderlere ve Hristiyanlar tarafından ele geçirilen topraklarda yaşayan ve göç etmeyen Müslümanlar'a dair verdiği fetvaları tercüme etmiştir.

Son olarak Verskin'in bu kitabıyla ilgili şunları ifade edebiliriz: Bu kitap, Oryantalist literatürde sıkça dile getirilen; Ortaçağ İslam hukukununun gerçeklerden kopuk, gelişmeyi dışlayan³ ve tamamen idealist bir sistem⁴ olduğu türündeki iddiaları da kökten çürüten bir çalışmadır. Yazar, fıkıhın hayatla ve realiteyle ne kadar iç içe ve uyumlu olduğunu delillendirerek ispat etmiştir. Söz konusu eserin bu katkılarının yanında, bugün Müslümanların ciddi bir kısmının İslam'ın hakim olmadığı ve Müslümanların azınlıkta olduğu topraklarda yaşadığı göz önüne alındığında, fıkıh'ul-ekalliyat (azınlıklar fıkıhı) alanına da ciddi bir katkı sunacağı söylenebilir.

3 Norman Calder, "Fıkıh", içinde: İslam Felsefesi Tarihi, c.3, s. 240.

4 Rumea Ahmed, "Jurisprudence and Political Philosophy in Medieval Islam", içinde: *The Routledge Companion to Islamic Philosophy*, s. 58-9.